

В. Винниченко :

Радість.

Навіть наш Запечатаний, він же Схімник і Містер Танг, навіть він цілком змінив ся під сей час.

А в тім, мушу пояснити, через що мій друг мав стільки прізвищ.

Запечатаним його прозвали зараз же, як він з'явив ся в нашій організації і через те, що над міру мало балакав. Це була страшенно скупа на слова людина. Здавалось, мову свою він цінував на вагу золота, а сам подібний був до неспалимої каси, в якій було сховано цей скарб і яку він що разу обережно й з де-яким жалем одмикав. Одмикав не на довго: винявши пару слів і тикнувши їх, кому треба, він зараз же знов замикав ся й сидів спокійний, уважний по дитячому суворий і комічно-ласкавий.

Одначе, я маю де-які підстави думати, що ся „запечатаність“ впливала не з природи його, а від чогось инчого, що була вона штучна, утворена заходами самого Запечатаного. Я цього не кажу з абсолютною певністю, я тільки так гадаю. Бо сам Запечатаний, не вважаючи на те, що ми разом прожили в одній хаті більше, як півроку, ніколи ні одним словом не згадав про свою чудну манєру. Дуже також можливо, що манєра ся почала ся із одної вдачі мого друга, а саме тої, що він до комізму не любив брехати. Це було у його щось просто таки хоробливе, недоладне й часто зворушливо-смішне. За це його й прозвали (досить, правда, невдало) Схімником. Схімницькою в йому була хіба ця уперта, безжалісна правдивість, яка частіш усього шкодила йому самому. Часом здавалось, що його приставлено до самого себе за класну даму,—до того він чипляв ся до своїх слів, до того підглядав за кожним своїм жестом, поглядом, усміхом, щоб, борони боже, якось цим не збрехнути, бо-ж відомо, що збрехати можна не тільки просто, але й посередньо.

Во-істину, закови носив на собі чоловік, як сказав про його один одставний народник.

Не було нічого вже дивного в тому, що після якоїсь збірки Схімник з'являв ся на другий день до председателя й одривисто доносив:

— Товаришу председатель! Я вчора одмовив ся від доручення. Не через те, що не міг, а злякав ся. Я сам себе обманув. І вас. Прошу на слідуючій засіданні це оголосити.

І вже зовсім недавно при всіх раптом випалив:

— Товаришу секретарь! Прошу занести в протокол. Я був проти пропозиції товариша Семена, через те, що маю до його особисте чуття, про яке не хочу балакати.

Балакати й не треба було,—і без його добре знали.

Але Ольга Іванівна,—теж чудна жінка! Хоч і почервоніла так, що вуха їй стали рожеві, одначе подивила ся на Запечатаного без найменшого незадоволення,—навпаки, неначе похваляюче, немов би вона разом обмірковувала сю його „заяву“,—чого, звичайно, бути не могло.

Один лише товариш Семен зніжковів за всіх, при цьому, як звичайно, від ніяковости почав легенько кахикати, приставивши досточкою пальці до куточка уст.

А Запечатаний з суворо-задоволеним виглядом сів на своє місце, не цікавлячись тим, як поставлять ся до його вчинку. Але з цеї задоволености, з цього немов би мстливого виразу його обличчя, що бував після таких випадків, я й помічав оту штучність, оті закови. Я певний, що він мав якусь тяжку історію в тому місті, де раніше жив, наслідком якої й виникли ці чудернацтва. Напевно й поїхав звідти через неї. Бо переїзд його у нашу організацію не було мотивовано ніякими громадськими інтересами. Я ретельно старав ся довідатись від його хоч що небудь, але він уперто мовчав. Часом було таке вражіння, що він набрав повен рот води, щоб мовчати. Цьому вражінню сприяла ще й будова його щелепів, подібних до підков, обтягнених шкурою. Так і ввижалось, що от-от він не витримає й, як діти, з реготом пирскне на тебе водою, а потім, щоб надолужити довге мовчання, почне швидко й багато оповідати. Але цього не трапилось ні разу, хоч умовини, серед яких ми з ним прожили місяців з чотирі, як найліпше тому спричиняли ся. (Ми разом працювали в партійній друкарні. Хто знайомий з цею роботою, той мусить згодитись, що то найвдячніший ґрунт на всякі впливи та вивертвання душ).

Заявивши про своє злочинство проти правдивости, Схімник через хвилину ще раз підвів ся й додав:

— Одначе була-б також брехня, колиб я сказав, що тільки через це був проти товариша Семена. Прошу й це записати.

Записали. А Схімник, комічно поглядаючи на всіх неуважним, дитячим поглядом і, очевидно, зайнятий слідкуванням за собою, знов замкнув свою касу.

Після того у його була якась розмова з Ольгою Іванівною, але про що вони говорили, я не міг дізнатись, хоч і цікавився. Містер Танг дивлячись мені дуже просто в лице своїми дитячими серйозними очима навіть з де-яким проханням сказав:

— Я бачу, що ти хотів би знати, що мені казала Ольга Іванівна. Але я тобі не скажу, бо... бо мені не хочеться.

І чекаюче дивився на мене, щоб знати, як прийняті його слова і чи не треба йому ще раз одімкнути ся.

Я цілком задовольнив ся його поясненням. Певно Ольга Іванівна спочатку була трохи все ж таки незадоволена, а потім з пошаною, з побожною, з самокатуванням і смиренністю проняла його безцеремоний виступ проти того, що вони обоє старанно ховали від усіх. А втім, що саме вони ховали? Я гадаю, що з певністю ніхто нічого не міг би сказати. Та й самі вони, як мені здається, теж не більше, ніж ми, знали про себе, а то й менше. Було щось, це понад всякий сумнів, але що іменно, в яких розмірах, якого характеру,—перевірити се було ніяк.

Але навіть, що було там „щось“, уже дивувало багатьох. Як могла Ольга Іванівна,—не хто инчий, а Ольга Іванівна!—почувати щось до *Містера Танга*?

Тут до речі пояснити, чому ще називали його Містером Тангом. Це—делікатне й скорочене „Орангутанг“. Запечатаний, справді, заслуговував на сю назву. Він мав широкий, з вивернутими, як у малц, ніздрями лоб і, як я уже сказав, підковоскожі щелепи. Нижня частина лица могла з успіхом служити для наочного навчання природничих наук при студіюванню печерної людини. За те верхня виручила: серйозні, наївні очі і спокійне, розумне чоло. Може, за верхню частину Ольга Іванівна одважилась на „щось“?

Але річ у тому, що такі люди просто не розуміли саму Ольгу Іванівну. І то справді підтвержувалось їхньою оцінкою її. Вони гадали, що вона просто дамочка, з випещеним естетичним смаком, якій цікаво побавитись у революцію, яка йде за модою, якій хочеться „сильних почувань“. Навіть її захоплене відношення до всього, її великі грошові жертвування на справи організації, її відома усім сварка за це все з своїм чоловіком,—все

пояснялась тим же самим. Чому вона могла викидати сотні рублів що сезону на капелюшки та сукні, які з Парижу їй випикував її чоловік, і чому не може витратити ті гроші на інчу моду, яка їй тепер більше до смаку?

Це, розуміється, міркування помилкові і многі потім переконались в своїй помилці. Як переконались і в тому, що вона не була така дурненька, як думали тоді ж таки. Правда, вона так і не пізнала різниці між есерами, лібералами і еседеками, скільки я її знав. На цьому почасти ґрунтувались ті, що називали її дурненькою. Та ще на тому, що вона завжди мала на збірках страшенно уважний, урочистий, навіть якийсь безкритично побожний вигляд. Між инчим, вона на все рішуче згожувалась, що їй пропонувалось. Здасться, коли б їй сказали взяти до себе в ліжку пуд динаміту, лягти на його й лежати так доти, доки не пройдуть і не підпалять його під нею,—вона б усе точно й не вагаючись ні хвилини зробила б. Аби це було „для справи“. Правда, на зібраннях у неї було, справді, трохи немов глуповате лице. Але це, мені думається, було через те, що вона инакше уявляла собі нас і те, чим ми жили. Її зовсім не вимоги програми привели до нас. Я гадаю, що вона просто не розуміла потреби в якихсь там дискусіях, ораторстві, предсідателях і тому подібних речах, які в нашому життю займали поважне місце. Коли б повірила у це, як у пуд динаміту або в прокламації до робітників, які вона без церемонії роздавала на улицах направо й наліво, то, я думаю, змогла б і сю мудрість пізнати. Та, мабуть, потім і до цього дійшла. От через що, я гадаю, вона була в неприємному й дійсно, не зовсім розумному становищі, коли доходило до дебатів. Коли говорила одна сторона, їй було ясно, що іменно так і треба робить. Але також справедливо було, що казала друга. А від того вигляд розтерянності, напруженого замішання і туповатости.

Тут я мушу додати, що вона сама собі шкодила одною своєю манерою, яка лишилась у неї, мабуть, із старих часів. А саме: кумедно дивитись, коли її щось дуже цікавило. Очі в неї в звичайному стані були дуже гарні, остільки гарні, що через них, як що вірити чуткам, застрілилось поспіль двоє поручиків з того полку, в яким служив її чоловік. Сірі, великі і трохи приплющені, як у короткозорих. Але вона не була короткозорою і приплющувала їх рідко. Коли ж приплющувала, вони робились майже чорними і дійсно хвилююче-вабливими. Це виходило, проте, з природних причин: чоловічки її очей зеленяво-сірі були обве-

дені виразними, чорними обвідками. Ці обвідки і в звичайній поставі очей надавали їм виразу глибини, а коли прикривалися довгими віями, то робили їх немов криницями.

Але не в цьому була манера, що шкодила їй. Ольга Іванівна мала звичай нахилити голову на груди, а потім, злегка підвівши її, дивитись зпід-лоба, так що видно було майже самі баньки. Коли до цього схилить голову набік та мило посміхатись, то це, може, й гарно було. Але без милої посмішки та ще під час ділової партійної розмови така звичка робила вражіння туповатости. Та ще губи, певно, спричиняли ся до цього,—вони були непросто—пухкі. Так і здавалось, що Ольга Іванівна оце зараз цілувалась до-несхочу. Все ж останнє в лиці рішуче не давало ніякого приводу для думок про її недалекість. Навіть навпаки. Одежа також. Одягалась вона тепер дуже просто, трохи не по міщанськи.

На мене, принаймні, особливо перші часи, вона робила вражіння чогось неспокійного, безпомічного і викликала чуття зворушеної жалости й великої пошани.

Я сказав, що навіть Запечатаний змінив ся зовсім. А йому це було трудніше, ніж кому иньому. У його була особиста неприємність.

Річ в тому, що чоловік Ольги Іванівни, полковий лікар, кілька днів тому одержав анонімного листа, в якому говорило ся, що жінка його, Ольга Іванівна, не тільки ідеями захоплюєть ся, а й ще чимсь инчим. Коли він, доктор, відносить ся до ідей терпимо, коли виставляє себе з такого гарного боку, то тим паче за його мусить бути обидно, бо хорошими намірами прикривають ся нехороші вчинки. Дописувач радив панові докторові уважно простежити за своєю жінкою й самому переконатися в справедливости написаного в сьому анонімному листі.

Чоловік Ольги Іванівни був розумною людиною і листа того зараз же дав їй. Я, власне, не знаю, через що він дав, які там у них були відносини, що він хотів тим досягти, але, в кожному разі, це був хід розумний. Ольга Іванівна була страшенно вражена. З де-яких деталей листа вона бачила, що його написав хтось із нас, із товаришів, членів організації. (Написано було друкованими літерами, по почерку нічого не можна було пізнати).

Пам'ятаю той вечір, коли вона прибігла до нас з тим листом. Смеркало вже. Я лежав на ліжку, накрившись плащом, а

Схімник стояв коло вікна і, нізенько схилившись до рук собі та посопуючи носом, чистив револьвер.

Вбігши, Ольга Іванівна, нашвидку озирнулась і певно не помітивши мене, зараз же кинулась до Танга.

— Запечатаний! Відповідайте: ви знаєте, хто послав моєму чоловікові анонімного листа?

(Між инчим, вона з великим усиллям завжди казала „товариш“. Чи не сміла себе зачисляти до наших товаришів, чи соромилась цього слова ще звідти, з свого попереднього кола, не знаю, вона воліла називати просто іменем або прозвищем).

Тон голосу був надзвичайний. Так, власне, мусіла-б, почулось мені, раз-у-раз говорити Ольга Іванівна: сильно, нетерпляче, гаряче. Правда, тепер занадто гаряче було сказано. Чулось навіть щось болюче, з нотками стриманного ридання.

Схімник, розумієть ся, не зразу одповів,—щоб, бува, не сказати неправди. Він поклав револьвер на вікно і почав дивитись на Ольгу Іванівну. Вона була трошки нижча за його. Її висока й занадто тонка постать, в довгому сірому пальті, похожа на привид, не рухалась. Мені видно було на фоні сіро-синього вікна профіль її трохи підтятої до гори голови з загнутим до низу носом, злегка горбатого й породистого.

— Ні, я не знаю нічого про анонімний лист—спокійно й твердо проговорив Запечатаний.

Тоді Ольга Іванівна раптом ступила до його, скинула руками, оповила ними його шийку й гірко, жалісно, з образою заплакала.

Схімник захвилювався, закашлявся басом, дубовато обняв її, мабуть машинально й сам розтерявшись, і не знав, що робити. Насамперед його мусило ніяковити те, що я тут був і бачив, як вона його обняла. А друге, сльози Ольги Іванівни, яка ніколи, як нам здавалось, не могла плакати.

Я встав і рішуче вийшов з кімнати. Ольга Іванівна вмить одстрибнула від Запечатаного і з страхом притулилась спиною до стіни, неначе збираючись боронитись.

Мені вийти було можна тільки в сні, бо на дворі ішов дощик. Стоячи тут і дивлячись на голі дерева саду, заштриховані косими лініями дощу, я мимо своєї волі слухав, що робилося в хаті. Спочатку вони балакали тихо. Чувся голос Ольги Іванівни, очевидно оповідала про лист. Потім шопіт. „Це, я думав, про чоловіка говорить“. А далі раптом щось бовхнув Схімник. Мовчання, грохот стільця. Мабуть, раптово встала вона. І зараз же

гаряча, дрібна, поспішна мова її. Знов щось бовкнув Схімник.

— Неправда!—вмить голосно викрикнула Ольга Іванівна і не встиг я одступити в протилежний куток сіней, як двері розчинились і з них прожогом вискочила товаришка Ольга. Мене вона помітила, але нічого не сказала, не звернула навіть уваги й побігла.

Коли я ввійшов у хату, Запечатаний сидів непорушно на своєму ліжкові й гладив рукою по подушці. Я хотів запалити лампу, але він, помітивши мій намір, наївно сказав:

— Ти хочеш засвітити? Не треба. У мене розстроєне лице і мені буде ніяково дивитись на тебе.

Я сів. Він мені розповів про лист, при чому фрази, як звичайно, були в стилі телеграм.

Але дивно: обурення його проти сього подлого вчинку було якесь не таке, якого можна було б чекати від Схімника. Він ніби забував про лист, хоч і говорив про це. З цього я переконався, що між ними була розмова не тільки про лист, що Ольга Іванівна вибігла в такому стані не тільки в обуренню на анонімного кореспондента, а ще чогось, що, може, не було безпосередньо звязано з цим гидким вчинком.

Запечатаний мовчав увесь вечір ще старанніше, ніж завжди. Коли ми засвітили таку лампу, він узяв ся знов до револьвера. І раптом ні з того ні з сього бовкнув:

— Або так, або сяк!

І більше нічого. Я підждав і обережно спитав:

— Що саме?

— Я не до тебе.

Я зітхнув і закурив. За вікном шопотів дощ. Схімник не дочистивши револьвера, сховав його в стіл, хапливо одяг ся й мовчки вибіг.

Він прийшов, коли я вже спав. Сівши в темноті на моєму ліжкові, він помовчав і сказав:

— Поїхала в клуб на бал.

Я догадав ся, про кого він говорив, але се було так неможливо неймовірно, що я з непорозумінням спитав:

— Хто?

— Ольга Іванівна. Прибралась. Декольте. Здасть ся, п'яна. З чоловіком.

Ольга Іванівна в декольте, здасть ся п'яна. Я нічого не розумів.

— Ти сам бачив?

— Сам. Стояв коло їх, бачив, як сідали. Потім побіг. У клубі в вікно бачив. На кого ти думаєш?

Очевидно, про анонімний лист питав.

— Семен?—нерішуче з співчуттям, яке я хотів сховати, гуркнув я. Семен також залицявся до Ольги і вона часом, здавалось, ласкаво приймала його залицяння. Дуже чудна була все ж таки жінка! Пам'ятаю, як раз я захопив на її губах блудливу, витку посмішку. Потім вона тяжко й тягливо червоніла стрічаючись з моїм поглядом.

— Ні...—бовкнув Запечатаний,—Віталій. Мені так і освітлось усе непорозуміння, яке тяжило весь вечір мій мозок, раптом зникло й стало легко. Тю, чорт! Як же я не догадав ся зразу подумати на сього типа! Розумієть ся, Віталій! Ніхто більше, рішуче ніхто. Це іменно в його дусі, напакостити з підтишка, крадькома, повилюючи хвостом і зазираючи в очі. Він же теж упадав коло Ольги Іванівни, раболіпно, безнадійно, з хіхікаючим скавучанням.

— Це правда!—аж підвів ся я на ліжку.

— Ах, подлий же який! Це він, він!

І раптом мені згадалось в цей мент, що Ольга Іванівна не наче й до Віталія колись десь підозріло посміхалась. Де саме, коли саме, я не міг би пригадати, але виразно-виразно згадувалось, немов випливаючи як пробка з води.

Пришпблений цим я тихо ліг, чуючи ниючу жалість до Запечатаного. Він сидів непорушно. В хаті була цілковита темрява, так що я рук своїх не міг би побачити.

І як могла бути у неї разом з смиренністю, з такою щирою, побожною діловитістю, з абсолютною відданістю справі ця блудлива, шукаюча, тягнуча посмішка? Невже приставлялась розпутна панійка, тим устилаючи собі доріжку до революціонерських сердець, які їй здавались пікантними, з перчиком, з святістю?

— Шукала спасіння, а найшла бруд, — раптом глухо прозвучало від Запечатаного, немов у відповідь на мої думки.

Я мовчав, боячись питаннями замкнути васу Схімника.

— Нема святости і тут.

Тоді я рішив ся обережно сказати:

— А хіба вона сама вже така дуже свята?

— Через те й шукає. Святі не прагнуть святости. Слухай: чи може бути так, що жінка...

Тут він на мент замовк, рівно й трудно сопучи носом на другому кінці ліжка.

— Що жінка любить одного, а... не хоче покинути свого чоловіка, бо... теж любить. Не любить, а... розпутничає з ним. Можна розпутничати, коли любиш другого?

О, милий Схімник! Як йому було говорити це! *Йому!* Ах, як шкода, що я не міг бачити його лица. Чи не через те і він так прагнув святости, що лице його було таке грішне, таке животне?

— Не знаю...—нерішуче сказав я, почувавши, що мені ніби стає трошки яснішим образ Ольги і разом з тим, як це не дивно, ще більше затуманеним.

— Але можливо?—повуро й сердячись (на себе, чи на мене) кинув він.

— Все можливо, Схімник.

— Вона б усе кинула, коли б повірила, найшла. А тепер не вірить. І тут так, як і там. Тут мусить бути все инакше. Розумієш? У нас правда, все. А там брехня. І от анонімний лист і теж брехня. І нічого не лишаєть ся. Ти розумієш? А ми сволочі. Віталія убить треба. Безумовно. Не гірше провокації. Провокатор чужий, а він свій.

Схімник раптом устав і помацки перейшов на своє ліжко. Я думав, що він засвітить лампу, скаже ще що небудь. Але він затих і я, чекаючи продовження розмови, заснув.

З поводження Віталія всім ясно було, що то він написав листа. Не сумнівалась в цьому й Ольга Іванівна, яка на другий же день після балу прийшла на збірку. Під очима у неї були великі сінняки і вся вона мала зтомлений, вялий і задумливо-байдужий вигляд. Після збірки Запечатаний хотів з нею поговорити, але вона взяла Семена й пішла з ним, не звернувши уваги на мого друга.

Віталій теж був. Він бачив, що всі знають, хто послав того листа, і поглядав на всіх зацькованими, напруженими очима. Мені хотілось плюнути йому в ці подлі очі.

Коли він пішов, ми почали радитись, що робити: чи урядити суд, чи просто, побалакавши з ним, виключити з товариства без довгих розмов. Постановили все ж таки рішити сю справу в присутності більшого числа товаришів.

Запечатаний рішуче стояв за те, щоб негайно учинити суд і без всякого вагання виключити з свого товариства Віталія. При цьому не обійшлося без комізму. Коли всі вже розходились,

Містер Танг раптом надумався і, зупинивши всіх, голосно заявив:

— Товариші можуть про мене ерунду всяку подумати. Так от я говорю, що проти Віталія хоч і маю особисту... антипатію, але все таки думаю, що за такий вчинок треба судити якомога суворіше.

* * *

Але судити Віталія не довелося. На другий же день вибухли такі події, які одшпурнули далеко вбік усіх Віталіїв, усіх суди, листи, все особисте. Іменно, як вибух були ті події, вибух, який порвав усе звичне, нормальне, дрібненьке, що непомірними, давніми, але міцними нитками обмотувало все життя.

Той стан, в якому ми були, можна б назвати очманілою, п'яною, радісною очманілою. Ми не ходили, а літали. Справ у нас з'явилося маса. Ми зробились всюду сусідами. Ми як духи, стали безплатними, забуваючи їсти й спати.

І головне, що цю п'яну, захватну радість зовсім не треба було ховати в собі, спиняти її. Звичайно буває так, що чоловік з своїм щастям робить вражіння або божевільного або егоїста. Він у других викликає заздрість, насмішку, непорозуміння.

Коли у його є хоч трохи розуму в його щасливій голові, він мусить бути обережним з виявами своєї радості. В більшості випадків він дістане пораду цїти собі в чорту з нею разом і не дратувати людей своїм глупо-щасливим белькотінням.

Але тут було инче. Кожний розумів, кожний щасливо задихався, кожний тільки піддавав палу киплячому чуттю. Раніше біжиш, бувало, повз теплі затишні обивательські будиночки і думаєш: „У, буржуї, чаї попиваєте, пундики наминаєте!“

І затишні будиночки, як клітки з понурими, настовбурченими звірями викликали ворожнечу й бажання перевернути їх до гори ногами разом з чаями, пундиками, перинами і всіми дрібними обивательськими бебехами.

А тепер кожний з нас міг сміливо забігти в будлі який з тих будиночків, сісти за стіл і пити той чай, їсти пундики, заснути на пару хвилин на хазяйських перинах. І то не з нахабства, не з якогось права, а просто з тої радісної очманілості, яка п'янила всіх чисто.

Тепер усі були знайомі між собою, не знайомлячись. Як велике нещастє, так і велика радість вертає людей у стан колишньої стадности, простої, безхитрої. Нема перепон, нема умовно-

стей, єсть щось одне спільне усім, всіх пняюче, всіх рівняюче.

— Ну, що як там? Що нового?

Це питає якийсь поважний добродій в чистому пальті і рукавичках. Раніше він обережно обійшов би мене, боячись торкнутись до мого замазюреного, подертого плаща. Тепер він бачить у мене в руках газету і цілком натурально звертаєть ся, як до свого родича.

Я теж, як родичу, охоче вичитую йому все, що нас цікавить, і біжу далі. Ми навіть не прощаємось, напевне побачимось ще кілька раз сьогодні. А не побачимось, то хіба ми всі не в одному місті, а все місто не як одна родина?

Що ж до Запечатаного, то зміна була просто вражаюча! Навіть з губами й щелепами його щось стало ся, вони стали м'якчі, кругліші, більше як у людей, ніж у малп. Раніше він ходив помалу, помірно втягнувши квадратну голову в важкі, зігнуті плечі, а тепер випростав ся, зробив ся легкий, повороткий, жвавий, (звичайно, остільки, оскільки се було можливо для його доісторичної постаті). І навіть говорив більше, сміяв ся частіше, забуваючи похмуритись, після цього, як робив це раніше.

* * *

Ми спішили за Тангом додому. Треба було захопити прокламації й летіти на цегельні заводи,—там мав бути величезний мітинг.

Погода була хмура, кисла, осіння. Але страшенно мила! Дощик так приємно, неначе парикмахер із спринцовки, порошив лице, розпалене, спітніле. Болото на вулицях переливало зеленими, синіми проміннями, провінціальне, добре розмішане колесами і розріжене дощиком болото. По йому стрибали туди й сюди люди всякого віку й стану. Звощики добродушно посміхались, сидячи на передках своїх бричок, а крамарі не тюкали, коли яка небудь дама з передмістя занадто обережно та високо піднімала спідниці. Навпаки, многі поклали дошки через дорогу,—хай людям краще буде перейти.

— Куди, Сидор Васильович?

— Та от на старості літ митюжок нада подивить ся.

— А! Боже помагай!

І Сидор Васильович старанно ступаючи в сліди попередників, що проходили на болоті, в тихим і благочестивим лицем, як до церкви спішить далі.

— Господа комітетчики! Господа комітетчики! Позвольте на пару слов.

Бризкаючи на всі боки болотом через улицю широкими скоками біжить до нас парубок в шкур'яному піджаці, засмальцьованому на животі.

Ми зупиняємось. Схімник здивованими, дитячими, але значущими очима чекає його.

— Доброго здоров'ячка! Ху! На пару слов.

Од парубка пахне дьогтем, нафтою і шкурою,—бакалейщик. Він хапливо лізе в кишеню й виймає в жирних плямах папер.

— Петіція, значить, в комітет — задоволено говорить він, любовно дивлячись на нас. Він не сумнівається, що тепер все буде добре, всі пункти петіції, старанно списані на жирному папері, будуть здійснені і прикащики тепер матимуть „уравненіє прав“. Важно було тільки піймать якогось комітетчика, це найголовніше. А раз це зроблено, значить, повна сатісфакція.

Ми також не сумніваємось в цьому і йдемо далі.

— Господа, господа, без скоплення, не помагаєть ся!

Старесенький, сивенький, як голуб, городовик. По случаю загального свята він також причепурив ся, — вивісив на старечі запалі груди всі свої медалі.

— Нічого, дідусю, свобода тепер!

— Ну, так що, що свобода? Так безобразія нада виделувать? Чого девушку забіжаєш, мармуза? А ще демократ називаєсья.

Гурт робітників з сміхом обминає дідуся. Один білявий парубчак обнімає городовика і крутить його круг себе, але не грубо, а мягко майже ніжно.

— Грай польку. Юхим!

Юхим з гармошкою стає в позу, кладе „струмент“ на коліно й радісно розсипає дрібні, пустотливі згуки польки. Дідусь сердито одбиваєть ся.

Я тягну Схімника і ми знов біжимо. Мені соромно дивитись йому в лице, бо в мене, мабуть, така ж сама блаженно-глуповата посмішка, як і в Запечатаного.

— Слухай!—над міру заклопотано, усиленно серйозно говорю я.—А Петро буде сьогодні?

— Буде! Буде!—упевнено підхоплює Схімник і, зупинившись, притоптує ногою калошу, що весь час спадає йому з правої ноги.

— От сволоч, не держить ся! — здивовано бурмоче він і трошки шкандибаючи попсованою калошою, біжить за мною.

На зустріч нам ідуть двоє селян у нових свитках і з батіжками в руках. Поруч з ними молодий поліцай. Вони живо й мирно розмовляють. Зобачивши нас, поліцай щось говорить дядькам і показує на нас рукою.

Ми знаємо його,—він колись арештовував Ольгу Іванівну з її гуртком.

— Звиніть, господа. Ось до вас мужички...—ввічливо говорить він і по військовому приклада руку до кашкета. Молоде, біляве, румяне від повітря лице його зтримано-привітне. На жовтих вусах, на шерсти шинелі дрібні порошинки дощу.

У дядьків теж і шапки, і свитки, і бороди сріблять ся водяним порохом. Один—старенький, з червоними без вій очима і проваленим ротом. Другий товстопикий, з сонними добрими губами.

Виявилось, вони теж в комітет мають справу. Річ в тім, що тепер всі рівняють ся, права і все мусить бути по Божому поділено між всіма. Так от, вони думали-думали, батько, значить, з сином та й рішили: як по Божому, то по Божому. У них земельки двадцять десятин, а сусіди так що й пів десятини не мають. Їхать негайно у город та й заявить ся, куди слід. Як тут, то хай так і буде.

Пам'ятаю, Схімник спитав поліцаю, чи знає він, де живе Андресюк? Поліцай знав. (Се була наша штаб-квартира).

— Можете провести їх туди?

— А чого ж?

— Ну, так ведіть туди. Там вам, дядюшки, все скажуть, що треба. А ми... От я тільки поцілую вас, дідусю!

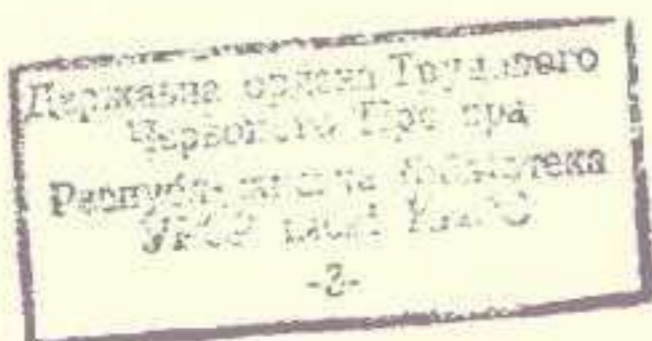
І Схімник, соромливий Схімник, який ховав свої чуття, як черепаха голову, обняв старенького й урочисто зворушено поцілував серед улиці.

Потім ми аж до самого нашого дому вже нічого не говорили. Тільки бігли й старались не дивитись одне на одного.

— А Ольга Іванівна у нас тепер!—раптом сказав він у нашому переулці і, зупинившись, тупнув подраною калошою по тротуарі.

— Чого ради?

Ольга Іванівна була теж в такому стані, як і ми. Але все ж тава умисно уникала zostаватись на одинці з Запечатаним, дивилась на його, не говорила з ним. Він на одну хвилину помічав

це, сум пробігав, як хмарочка, по лиці йому, але через якийсь мент уже зникав, розставав.

Ще на штаб-квартирі він щось подібне говорив мені, та я не слухав.

— І сьогодні вияснить ся усе!—якось не то хвастовито, не то з викликом захвату сказав він.

Що вияснить ся, я не встиг спитати: Містер Танг раптом зробив мені знак рукою, зігнув ся, як кіт, що збираєть ся стрибнути, і на шпиньках хутко пішов уперед. Я побачив перед хвірткою нашого двору хлопчика в зеленому картузі. Ага! Це наш шпик. Його, очевидно, було підкуплено, бо він весь час місяців за три уже тер ся коло нашого подвір'я. Запечатаний не раз грозив ся піймати його і одкрутити йому його погані вуха.

Хлопець, припавши до тину, пильно за чимсь слідкував у нашім дворі. Він помалу водив головою то вправо то вліво; очевидно те, за чим він стежив,—рухалось. Захоплений цим, він не чув ся, як Запечатаний підійшов до його і міцно схопив за плече. Хлопець, я бачив, сильно здригнув ся, повернув голову й глянув у гору в очі Схімникові. І в той же мент, як опарений, шарпнув ся вбік з виразом жаху в усій постаті. Веснянкувате, кругле лице його з розумними оченятами зблідло, а погляд став гострий, хапаючий кожний рух.

Я підбіг до них.

— Ні, голубчику, не втічеш, піймав таки я тебе. Тепер, брат, ти у мене... Ні, стій, не вирвеш ся, я трошки дужчий за тебе... Ага, що? Заболіло? Отто не виривай ся, стій, мені ж треба тебе вдержати... Ну? Ти що тут робив? Підглядав? Га? щоб у поліцію донести? Правда?

Хлопець міцно стулив губи, важко дихав і дивив ся не на нас, а на улиці. Він не мав чого відповідати, або виправдуватись. Попав ся і більш нічого. Тепер що зроблять з ним: уб'ють тут чи ще поведуть кудись?

Він розумів, що на війні, як на війні: попав ся, мовчи. Не боягуз був хлопчина! Мені подобалось, як він стояв,—не плакав, не просив ся, не вибріхувавсь.

— Ну, що ж ти мовчиш? Га?—потрусив його злегка за плечі Запечатаний і, лукаво, підморгнув мені на хлопця. Дійсно тепер цей маленький „шпичок“ був тільки смішний з своїм підгляданням. Він дурненький і не знав, що той самий пристав, який підговорював його стежити за „сіцілістами“, тільки що під

козирьок нам узяв, коли Запечатаний тикнув йому жартом прокламацію в руку.

— Ну, що ж тепер з тобою зробить?—раптом суворо спитав Містер Танг.—Ти знаєш, що роблять соціялісти з своїми ворогами? Га? Знаєш, що буває шпіонам? Казали тобі в участку?

Хлопець зиркнув на нас і вмить всім тілом шарпнув ся у бік. Але з горіллових лабетів не такому пискляті було вирватись.

— А, так ти тікаєш? Ну, чекай же!

І Схімник, одною рукою держачи „ворога“, другою поліз у кишеню, щось узяв там і підніс руку з затисненим кулаком до самих очей хлопця.

— Дивись: ось тобі за те, що ти нас поліції видаєш. Бери і тікай швидче.

Розгорнувши руку, він показав срібного карбованця, всунув у кишеню ошелешеному хлопцеві і ласкаво провів рукою під підборіддям.

— Хороша пика у каналії. Ну, тікай, тікай, я вже не держу...

Але хлопець вражено стояв і з підозрінням зиркав на нас.

— Власне, треба б було бестії вуха гарненько намнять...— сказав до мене Схімник, беручись за клямку фіртки й зазираючи в подвірря. І раптом живо скрикнув:

— Ага! Он за ким він стежив!

Я хутко подивив ся через плече йому у наш сад. По доріжці ходила нетерплячими дрібними кроками Ольга Іванівна.

— А що?—з торжеством і радістю на всім лиці озирнув ся до мене Схімник і прожогом увійшов у двір.

Ольга Іванівна, видно, чекала тут давно, кольор лица, особливо носа, був змерзлий. Але дивно, що вона ждала в саду, а не в хаті. На стежці виднілись глибокі й круглі сліди її високих підборів, наче пробігла черідка кіз. На чорно-зеленявих вітах дерев, переплетених над стежкою, висіли крупні задумливі краплі дощу.

Зобачивши нас, Ольга Іванівна зупинилась і підняла голову, чекаючи. На ній було простеньке сіре пальто і чорна невеличка хустка, зав'язана по міщанськи.

Схімник, ще не доходячи до неї, зробив винувате, пильне лице. Він, очевидно, з одного погляду на Ольгу учув щось надзвичайне в ній, щось таке, що мало й до його серйозне відношення. Торжество і радість його приховались.

— Я вас чекаю тут з годину!—Кинула Ольга Іванівна, подаючи йому руку в сірій рукавичці.

— Чом же ви...—почав було Схімник.

— Там сидить Віталій. Я не можу його бачить. Я зазирнула в вікно. Він сидів і не могла зайти. Слухайте!—раптом почервоніла вона,—як ви можете допускать, щоб він сидів у вашій хаті?

І вона сильно скинула головою вбік дому так сильно, ніби одним уже пим рухом хотіла виявити своє обурення.

Мені мигнуло, що вона прийшла в якійсь инчій справі, може, зовсім инча уся, в инчому настрою, в такому, в якому весь час чекав і хотів побачить її Схімник. Але, побачивши Віталія, стала ходити тут по доріжці. І що більше ходила, то все менше й менше ставало того настрою, то дужче вгрузала підбори в пісок, то більше блідли щоки, набираючи непокоїної, якоїсь страдницької жагучости. Щоки у неї були з вибоїнками, з долинками посередині, м'якими, але виразними. Я мало знаю людей, але помітив, що люде з круглими, рівними щоками переважно спокійні і рівні. А з вибоїнками—непокоїно-жагучі, уперті, з якоюсь потребою страждання.

— Я ж не знав, що він там,—піднімаючи до гори кошлаті брови й пробуючи несміло розглядати своє лице, жартівливою посмішкою, сказав Запечатаний.

— Ах, це все одно!—нетерпляче, гидливо скрикнула Ольга Іванівна. І невідомо, чого вона так *гидливо* скрикнула, чи тому, що там сидів Віталій, чи тому, що Запечатаний хотів пожартувати, се-б то, відносив ся до цього всього без тої поважності й серйозності, якої вона хотіла від його.

— Факт той, що він вважає можливим прийти до вас і сидіти. Розумієте? І до вас, і до вас, і до мене навіть. І прийде, я певна, що прийде! Ну, що ж... Ах, я бачу, я знаю, я передбачала, що ви будете думать: „Це помста з її боку“. Так? Так?

— Ольга Іванівна!..

— Ні? Так чому ж ви його не викинете з свого товариства? Чому? Як він, він може бути з нами?! Як це можливо? Федір, мій муж, має, має цілковите право говорити мені: „А вони чим кращі?“ Раз ви... допускаєте хоч плямку, хоч... точку на вашій чистоті, так, так! іменно, на чистоті!—то... А проте, що ж я вам говорю? Ви самі, певно, знаєте. Я не за тим прийшла... Я вас задержую? Дош, здаєть ся?

Вона гордо, зневажливо тикнула руку Запечатаному і додала:

— Прощайте.

Запечатаний руки не взяв і тихо промовив:

— Ви ж самі знаєте, що тепер такі важні...

Ольга Іванівна без слів перебила його посмішкою. Посмішка ся була недобра, крива. В ній було немов глузування з чогось, і разом біль за те „щось“, і виклик нам, нашому відношенню, яке мусить виникнути до неї після того, як вона скаже.

— Знаєте, я тут ходила і думала. Та й не тільки тут. Ви знаєте, що і мій чоловік також стоїть за свободу? Цілком щиро, запевняю вас! Він мерзотник, але отвертий мерзотник, не з тих, що ховають ся. Він теж радіє, серйозно! Але як тільки я побачила, що він теж радіє, я перестала радить. Не хочу радить, нема чого радить. Нема чого. Бо хіба він змінить ся при свободі? Сущність його, і все те, що я вам казала, змінюєть ся? А свободі радіє. І ми радіємо. І нічого особливого нема. А там сидить Віталій, і при свободі будуть Віталії і всі ті.. Ну, і як же ви хочете, щоб я кинула все й пішла за вами? Га? Як смієте мені докоряти хитанням і... і инчим? Я знаю, що я гидка, недостойна, непевна, квола, все що хочете, але чом же ви не даєте мені опори? Чого ви мені все Каутського підсовуєте, а Віталія зараз товаришом,—подумайте, *товаришом!*—називать будете! Та що тут важного в цій свободі вашій? „Важне, важне“... Ніякої не хочу свободи з Віталіями. Нема нічого! Брехня!

Я бояв ся, що з нею станеть ся істерика, або вона впаде оттак лицем на стежку і буде битись головою об землю. Мене вона не соромилась, не думаючи про мене; а як і мигнула їй думка, що при мені говорить такі річі, та певно, зараз же заспокоїла себе тим, що Запечатаний напевце мені вже все розказав,—мужчини хіба уміють поважати інтимність кохання?

І разом з тим мені ставало соромно від її слів і чудно було дивитись на неї. Не пригадуючи нічого, мені якось півсвідомо вставало порівняння сеї жінки з тою, яку я бачив ще півроку тому назад так часто на наших уличках: модницю, першу красуню, горду, недоступну, завжди вбрану, як актриса, в перах, шовках. І тепер та сама жінка стояла тут у мокрому садку в одежі якоїсь швачки і говорила найвні гарячі слова, натуральні хіба в устах курсістки. Навіть не вірилось, що це та сама жінка, не вірилось і було не то що жалько, а ніби ніяково; одночасно-ж зворушувало до бажання зробити все, все, щоб виправдити себе й її саму перед нею. Через це, мабуть, я почував, що в словах її велика правда, почував навіть страх і сором, що ми таку дійсно

важну значну подію в нашому життю, так легковажно одсунули на бік.

Запечатаний, ніяково страждаючи, поглядав на мене. Йому, мабуть хотілось, щоб я пішов, тоді-б він вільніше міг би говорити, він знайшов би потрібний тон, потрібні слова, щоб погодитись з нею.

Але я був занадто зайнятий своїми думками й почуваннями, щоб догадатись одійти.

— „Важні справи“!..—раптом затихши, й з инчим виразом сказала вона потім, не мов від болю нахмуривши рідкуваті й широкі, наче з тонких паралельних ліній складені брови, додала, скорбно, задумливо хитаючи головою:

— Ах, як би ви знали, як для мене це важно! Ах, як би ви знали!..

Але, немов схаменувшись, засоромилась і поспішно простягнула руку Запечатаному.

— Вибачте, будь ласка... Я, здається, трохи хвора сі дні... Колись, може, розкажу. Ви на мітинг? Біля цегельні?

— Ми справді винні...—беручи її руку, прохайливо, але дуже серйозно проговорив Запечатаний.—І я сьогодні ж... а найпізніше завтра піднімаю сю справу. Я обіцяю вам...

Ольга Іванівна зтомлено заплющила на мент очі. Здавалось, її знесилювало нерозуміння його.

— Ах, Схімник,—дивлячись на його скучним і майже байдужим поглядом, вяло одповіла вона.—При чому тут обіцяння? І ще ви, ви обіцяєте! От ви то мене більше всього й... дивуєте. Ви так завжди... такий, правдивий, іменно... Ну все одно! В двох словах не скажеш. А втім ви може думаєте, що я з помсти жіночої. Хто зна?

І несподівано посміхнувшись якоюсь дійсно жіночою зневажливою посмішкою додала:

— А може так і є. Цей лист читав мій муж. Розумієте? Ну, до побачення!²

І вже не подаючи руки, хитнула головою й пішла з двору. Ми мовчки подивились їй у слід.

На тину я помітив голову хлопчика у зеленому кашкеті. Він не зліз навіть тоді, як Ольга вийшла на улицю.

* * *

— Я його зараз же викину з нашої хати!—сказав Танг і з злісною рішучістю пішов до ганку.

Проходячи повз наші вікна, я зазирнув у них і помітив коло столу згорблену постать Віталія, згорбився він якось занадто, поставивши лікті на коліна й поклавши на них голову. Голову ж схилив трохи вбік. Так сидять, коли дуже болять зуби. Вчорне з жирним блиском волосся його ростопирчено впилися пальці. Кроки під вікнами у нашій хаті добре чути, але він не поворухнувся.

Коло банку містер Танг зупинився й заклопотано проговорив:

— Але-ж як з ним балакати, то ми спізнаємось. Потім, знаєш, я все боюся, що Кінь не прийде!

Кінь був есер із місцевої організації. Ми з ним обмірковували одну серйозну технічну справу та все боялись, що він в останню хвилину відмовиться. А обставини тепер саме й сприяли тій справі.

— Прийде!—упевнено сказав я, хоч і сам того-ж самого побоювався.

Запечатаний своїм звичаєм з комічною неухважною пильністю подивився якийсь мент мені в лице, потім несподівано весь запромінявся й бачучи тепер мене, шопотом проговорив:

— От зробимо справу!

Вираз винуватості, стисненості й мовчазної „запечатаності“, який був з'явився в розмові з Ольгою, в сю хвилину цілком зник. Забув про неї й про себе. Дитячий захват і лукавство з затаєним смішком так і промінялись йому з очей. Я розумів його цілком і хотілось швидче-швидче летіти де цегелень, куди мав прийти і Кінь, але... я не забував, що за столом у нас сидить зігнута постать в позі нещасного, зажуреного страдника.

Згадав і Запечатаний, як тільки ступив у сіни.

— А чорт!—роздратовано скривившись, сильно почухався він над вухом, одсунувши капелюх на лівий бік. І озирнувся до мене з виразом досадливого непорозуміння.

— Ну, що ми з ним будемо робити?

— А к чорту його!—з ненавистю сказав я.—Візьмемо бумажки й підем. Хай сидить собі, як хоче. Я принаймні...

В сей мент з улиці почувся голосний хлопчачий спів:

„Вставай, подымайся, рабочий народ“!

Вставай! Ми живо повернулись у той бік. На тину видний до грудей (і як він тільки примостився там?) стояв наш „шпичок“ і, вимахуючи своєю шапчиною, дивився просто на нас і

співав. Личко його зовсім не виявляло насмішки, глуму або нахабства.

Навпаки, він наче хотів нам щось сказати тим співом і серйозним лицем. Ми його зрозуміли. Я скинув шапку й теж помахав нею. Хлопчина замовк, потім крикнув „урра!“ і зник за тином.

Запечатаний, розвівши рота в несвідому дитячу насмішку, глянув на мене, зніяковів, згадав мабуть про Віталія і непохитно похмурившись, ступив до дверей.

* * *

Я так і думав, що Віталій нас бачив, ще в садку з Ольгою Іванівною! Коли ми ввійшли в кімнату, він не зразу схопився з стільця, а почекав, поки ми побачимо його журливу позу. Зовсім так як на поганенькій сцені артисти,—поки не підійдуть до його й не вдарять по плечі так, що аж куліся захитають ся, він не чутиме ні кроків ні розмов коло себе.

Схопившись, Віталій допитливо й злодійкувато забігав по нас очима. В той же час люб'язно, хапливо посміхався. Це була його звичайна манера, яка викликала завсігди чуття дразливої огиди.

Правда, це чуття викликалось і инчими його якостями. І іменно *дразливої* огиди, дразливої через те, що якимось сам собі не здаєш справи в тому, через що саме таке огида. Здавалось, в йому не було нічого такого, що б могло породити таке відношення. З себе він був цілком пристойний хлопець, чорнявий, досить стрункий, з довгастим зеляняво-блідним лицем без особливих неправильностей. Все до міри, до ладу. Одягався прилично, завжди в комірчиках і коротенькому піджачку, який був швидче подібний до тужурки.

Не виявляв він і особливої глупоти, мав потрібні для агітатора знання, до справ і обов'язків відносився старанно й уважно. Відданість його революції не підлягала ніякому сумніву.

А тим часом всі ставились до його з роздратованням, прихованою огидою й чужостю. Часто зовсім несправедливо накидалися на його за якусь помилку, наче радіючи, що знаходили підставу для своєї не зовсім зрозумілої антипатії.

Тепер я инакше розумію Віталія і можу, здається, пояснити собі те відношення. Огиду викликала його запобігливість, улесливість і боязка розтерянність. Він якимось теряв ся при людях, губив себе, і в цій загубленості реагував на все так, як звик. Говорили про його, що він був сином станового, чоловіка

хворого, лютого, який катував усіх, кого міг, майже з сласністю. Можливо, що Віталій з малих літ уже звик губити себе, боятись і падати перед кожним на коліна, як падають собаки, відданно й з трепетом виляючи хвостом.

Але одночасно було й самолюбство, претенсійність, образливість надзвичайні, надмірні. Можливо, що це була просто реакція в йому самому на свою потерянність. В кожному разі, працювати з ним разом, було просто неможливо. Коли він з тобою, воля його обсолютно зникає. Він угодливо, хапливо посміхається, всіма силами старається схопити те, що ти хочеш, удає надзвичайно роздумливого, уважного, з усім згожується і кидається прожогом виконувати доручене. Але результат бував раз ураз цілком несподіваний. Все переплутано, змінено, зіпсовано і в більшості випадків тільки одна шкода від цього. Можна було подумати (та всі так і думали), що це просто якийсь холоп, який тільки показує, що розуміє, а в дійсності нездалий нічого зрозуміти. Я сам так думав, а тепер гадаю, що це не правда. Він зовсім не був дурнем. Він, дійсно, усе розумів того, з ким робітнично згожувався. Коли-ж робив не так, як умовлялось, то єдине через те саме робітничство, яке напевне, лишаючись сам, добре бачив, розумів і відчував. Іменно через те він же змінював, робив *по своєму*. Через те і, може, ще бажаючи показати тому, з ким обговорював справу, що він теж щось може. Можливо, що він навіть що ночі мріяв зробити коли небудь щось таке, що б зразу підняло його в очах всіх, що б поставило на рівні зо всіма, і знищило б в йому його загубленість і слабкість. Бо не міг же він не бачити відношення товаришів до себе!

Ми поздоровкались з ним хмуро, роблячи більш, ніж потрібно було, заклопотані лиця. Я зараз же виняв з шафи прокламації й почав робити пачки, які б можна було роздавати агітаторам. Містер Танг топтався коло мене, мовчки й не до діла подаючи мені то те, то друге. Позад нас стояв Віталій. Одне те, що ми з ним не заговорили, очевидно, розбило йому все, що він собі на самоті наготовив. А наготовив, певно, якийсь розчарований тон несправедливо й тяжко ображеного.

Вийшло ж,—як і раз у раз, напевне — зовсім не так. Ми навіть не помітили його поз і силкувань. Він знов сів і широкими, стежачими очима почав дивитись на нас. Я з під руки кілька раз поглядав на його. Позування вже не було, руки висіли якось безсило, на лиці прибитість і загнана, затюкана, принижена самотність. Мені болоче тьохнуло серце. Один вусик його

загнув ся хвостиком у няз, другий стирчав шпичечкою до носа. Губа жалібно, сиротливо одвисла й скривалась. І раптом мені не подумалось, а учулось, уявилося, який його може бути тепер стан. І як раз тепер, коли у всіх свято, коли паршивий дощик несучий на собі випари смітників, видає ся освіжаючим, запашним сприскуванням духів, коли всі мають право посміхатись навіть до ворогів,—в сей час він з підібраним під себе хвостом, здригаючись від кожного слова, зверненого до його, вібруючи посмішкою й боязко виляючи, як хвостом, очима, блукає побіля всіх, дивить ся й не сміє навіть ближче підійти. А дома, в тій своїй брудній, закиданій недокурками й лушпинням з ковбаси хатинці, лежить на залізному ліжку й гарячково снує героїчні, одчаяні пляни, фантастичні, ніколи нездійснені й болючо протилежні настирливій дійсності.

Раптом Містер Танг вопростав ся, круто повернув ся до Віталія й неприродно голосним, штучно-веселим голосом сказав:

— Ну, що, товаришу, як там?

Я здивовано, (стараючись не показати свого здивовання) теж випростав ся й не дивив ся на Запечатаного. Він помітив мій рух, але по тому, що почав чогось придивлятися до вікна, неначе щось побачивши там, я зрозумів, що він не *хотів* дивитись на мене. Одна вилиця й око повернені до мене, були червоні.

Віталій од питання без удавання здригнув ся й затурбував ся. Щось йому почулось в голосі Запечатаного несподіване і це схвилювало його, мабуть. Він швидко встав, роблено й безпечно потягнув ся й з посмішкою протягнув:

— Нічого, все чудесно!

Але зараз же злякав ся цього тону й ніби ковтнув посмішку, як собака мух зі свого носу.

— Власне, єсть одна справа—додав він уже инчим голосом, тихим і понурим.—Та якось... не час тепер. Хоча...

Він замовк і від ніяковости сів знов.

— Ви про анонімний лист?—буркнув Танг.—Так, така справа єсть. Треба поговорить.

Схімник говорив уже суворо, жерстко, одрубуючи слова й одкидаючи їх у бік Віталія, як поліна. На його, певно, так уплинула наша увага.

Віталій мовчки, чекаюче, з тихим жахом в очах дивив ся на його. Схімника він як раз і бояв ся найбільше, того мабуть прийшов пасамперед до нас з цею справою.

— Такі сволочі єсть, що пишуть. Єсть,—ще суворіше сказав Танг, дивлячись тепер просто на Віталія, а потім і на мене.

— То ви думаєте, що я?—отверто й мало не пошепки спитав Віталій, силкуючись в той же час іронично посміхнутись.

— Е, покиньте, ви про чорт-зна що балакаєте!—з досадою сказав я.—Танг, бери свої пачки. Пора йти.

Танг глипнув на мене, хотів щось сказати й мовчки, важко підійшов до ліжка, на якому я порозкладав прокламації. Так само мовчки ми почали їх звязувати.

Віталій сидів непорушно, дивлячись кудись в бік некліпаючим поглядом.

— Ну, мені тепер застаєть ся тільки покінчити з собою...— з незвичною, дивною для його рішучістю, тихо й немов роздумливо промовив він. І помалу встав, винувато й блідо посміхнувшись на наші звернені до його погляди.

Я помітив, як Танг дуже пильно й довго дивив ся на його.

— Прощайте...—з тим же усміхом додав Віталій, кивнувши головою. Очі його раптом стали чудними, блиснувши непевним розхлюпанним світлом. Чоловічки розплили ся. Губи ще кривились слабким усміхом, а по щоці покотились сльози, якісь сірі, крупні. Він, не витираючи їх, повернув ся й попрямував до дверей. Запечатаний стріпнув ся й хутко пішов за ним. Взявши за плече, він завернув його до себе й м'яко, неупевненим голосом сказав:

— Ну, що ви, справді... Чекайте.

Віталій нахилив лице, щоб не видно було сліз. Потім поспішно виняв страшно брудну, задубілу неначе від морозу, хустку й кінчиком почав витирати очі, держучи хустку в одній руці, в кулаці, а кінчик у другій.

— Хто ж на вас думає?—сказав Танг.—Ніхто. Знають, що лист, а хто, невідомо. Чого ж тут? А я не думаю, що ви.

Я дуже повільно нахилив ся до пачок, вражений до того, що трохи не підскочив од його слів. Він не думає!

Я так і ждав, що ось-ось зараз же за цими словами, він рубне:

„Брехня! Я думаю, що ви. Збрехав вам“.

Мабуть, і Віталій цього чекав, бо поспішно тернув хусткою по очах і, наче боячись, що Запечатаний дійсно скаже, промовив:

— Ви неправду говорите. І це... від вас дивно.

Тут він зробив невеличку павзу, потім кинув „прощайте“ й знову пішов з хати. Але під час цієї коротесенької павзи він

так напружено, жадно дивився на Танга, що мені знов болюче замерло в грудях.

Танг же стояв мовчки й прямо безглуздим притихлим поглядом дивився йому в лице.

Коли зачинились за Віталієм двері, він ще постояв трохи й помалу почав ходити по хаті з кутка в куток, по діагоналі.

Я шпурнув на підлогу недов'язані пачки й з розгоном ліг на ліжко. Танг тільки зиркнув на мене.

І те, що він тільки зиркнув, що не спитав, чого я шпурляюся пачками, показувало, що й він або почував щось подібне до мого почування, або ж не смів нічого питати.

Було досадно, тоскно й ніяково. Головне, що те велике чуття, котре цілий день здіймало до гори, якось стислось, зщулилось, немов почувавши себе винним у чомусь. „Ідіот!—думав я про Танга—міг же хоч раз в життю одступити від свого „принципу“. Праведник“!

Але, думаючи так про Танга, я тільки формально складав на його вину. По суті ж і я був винний. Я міг теж сказати що небудь Віталію. Правда, йому найбільше хотілось знати думку Запечатаного, але я також був одним з тих, що судили й відштовхували його.

І від цього невиразного почування несправедливості до Танга стало ще досадніше. Треба було поспішати до цегельні, але обхопила якась тупа, хмура лінь. Танг ходив довго, а я лежав і думав.

Розуміється, ми не мали рішуче ніяких підстав почувати себе винним! З цим типом треба було ще не так. Виключити просто з організації, тай кінець. Пльотник, брехун, заздросник не товариш, чорт-зна-що—якесь. Ну, й хай кінчає з собою. Зіщував тільки настрій! І Танг молодчина, що не збрехав. Хай знає.

Але від цих думок не вернулось те чуття, що було ще тут у садку і на ганку.

Танг же ходив по хаті, засунувши руки в кишені по самі лікті так, що піджак на рукавах зібрався в складки. За кожним його важким, незграбним кроком на столі щось тоненько дзвякало й дребежчало. Голову він похилив набік і так низько, ніби, ходячи, дивився позад себе.

Раптом він витяг руки з кишень, підійшов до дверей і, не дивлячись на мене, почав надівати калоші, сильно притуцуючи ногами. Потім натяг пальто, узяв капелюх і все не зупиняючи на мені очей, кинув:

— Іди сам. Я скоро.

І вийшов, не чекаючи ні відповіді ні питань, які я, розумієть ся, мусів дати йому. Він, мабуть, їх бояв ся.

* * *

Зпочатку я тільки підвів ся й враженими очима дивив ся на двері, за які вийшов Танг. Але зараз же схопив ся, рвучко одяг ся й вилетів за ним. Він саме грюкнув фірткою й під нею пройшли вправо його калоші, одна з зморщеним, скривленим задком.

Я не хотів догоняти його, чиплятись з розмовами. Ні, мене тільки страшенно зацікавило, куди він міг піти. Сам він мені не хотів, видно, сказати. Питати,—це значить, примусити його одповісти, що у його нема бажання говорить мені правду. А брехать він, як відомо, не може.

Я рішив в такому разі самому дізнатись, куди він іде, і пішов за ним назирці. Він поснішав і через те калоша що хвилини спадала йому з ноги. Схімник зупиняв ся, тупав об тротуар і ще швидче біг уперед. Але разів зо два раптом зупиняв ся так собі, без калоші і, постоявши, помалу, вяло ішов далі. Потім несподівано шарпав ся всім тілом і знову гнав по улиці.

Я мусів що разу ховатись в чужі подвірря, боячись, що він озирнеть ся й побачить мене.

Коли він завернув у Перетоптаний переулок, я аж зітхнув від задоволення: я таки вгадав! З самого початку я вже знав, що він іде до Віталія. Тут би мені, власне, слід було б і зупинитись: я знав, куди він прямував, догадував ся, чого,—і буде з мене. Далі було б уже зовсім негарно підглядати.

Але замість того, щоб вернутись, я обережно пішов уперед і зайшов у сусіднє подвірря. Хатки тут були не величкі, одноповерхові з деревяними тинами. Біля воріт і на подвіррях, купи попелу, черепки, шматки ржавої бляхи. Я став за фірткою, постановивши неодмінно дочекатись Танга й подивитись в щілину на його лице. Тільки подивитись на лице, більше нічого! Коли Танг бував чим небудь про себе задоволений, він якось чудно випинав наперед нижню частину лица і спішно морщив губи, чисто як коні, що вміють сміятися.

І от мені б тільки подивити ся, чи буде в його ця посмішка, чи ні!

Я наготовив ся чекати довго. Але хвилини за чотирі, не

більше, Танг швидко пройшов через мою засідку. Так швидко, що я від несподіванки не встиг побачити його лица. Здасться, було щось похоже на конячу посмішку, але з певністю я не міг би сказати. Може то тільки так мені здалося через те, що я того чекав?

Бо, коли, справді, ця посмішка, то чого ж так швидко? А з другого боку, коли б Віталія не було дома, Танг мусів би ще швидче вийти.

„Ну, в такому разі я сам мушу йти до Віталія“! Але на моє питання, чи дома Житняк, хозяйка-міщанка сказала, що немає з самого ранку.

— Може, записку хочете написати? То пройдіть собі у їхню комнату. Тут тільки що був один і щось там тоже написав.

У мене забилося серце. Тут уже я абсолютно мусів повернути назад і якомога швидче йти собі звідси. Але, немов таючи серйозну справу, я заклопотано подякував господиню й швиденько пройшов у хатинку Віталія.

На столі на видному місці лежала чвiртка паперу, складена вчетверо. На ній рукою Танга виразними, чіткими кривулями було написано:

„Товаришу Віталію“.

Наївний Схімник гадав, що як він сам, так само ніхто инчий не дозволить собі прочитати чужого листа.

Однак помилився: я не міг собі не дозволити,—це було вище за мою волю, за все!

Я розгорнув папір і почав читати: „Товаришу Віталій! Я брехав Вам. Не тим брехав, що сказав, що не думаю на Вас. Тут була правда, а тим, що давав думати, ніби я не знаю, хто, в дійсності написав. Написав я. Написав, ревнуючи Ольгу Іванівну до Семена. Коли я побачив у Вас сльози на очах, я тільки в ту хвилину зрозумів, яке зло я зробив Вам, бо на Вас лягло підозріння. Ви ж через свою звичайну несмілість з людьми не змогли зкинути його з себе. Навпаки, знаючи, що вас підозрівають, Ви стали почувати себе з людьми так, ніби, справді були винні. Я це знаю по собі. І от, перш усього, я вважаю за свій обов'язок сказати Вам, хто автор того листа. Коли Ви будете це знати, Ви зможете почувати й тримати себе з товаришами не так, як з нами сьогодні. Мушу ще сказати, що з усіх нас тільки один чи два чоловіка подумали на Вас. Та й то зараз же покинули. Сподіваюсь, що Вам тепер легше буде. Запечатаний“.

Пам'ятаю, я, як здурілий вийшов з Віталієвої хатинки. Що

це значило?! Для чого ця брехня? Я зрозумів, що можна було бути задоволеним, допомогти чоловікові—(таки, значить, була коняча посмішка, я не помилився!). Але як же можна було писати, що автор листа є він сам? Виходить, ніби він, справді, не вірив, що написав Віталій? Бо, коли вірив, то не міг же він думати, що такою брехньою заспокоїть того? Підніме вона його? Зробить його очі твердими перед поглядом товариша? Сам же Віталій добре зна, хто написав, значить, знатиме, що Танг збрехав, навмисно збрехав. І хіба від цього йому стане легше? Мусів же про це ж думати Танг?

А може... а може, справді, правда іменно в записці?

Аж холодом мене проняло від сеї думки.

Я схопив першого звощика й погнав додому. Але Танга не застав. На моєму ліжку, сперта на пачки прокламацій стояла записка:

„Ти, стара калошо! Чом же ти не їдеш до цегелень? Бійся бога, не гай ні хвилини. Я буду коло Івана Безп'ятого чекати на тебе. Хай буде добре! Запечатаний“.

Вирази „стара калоша“, „хай буде добре“ Танг уживав тільки в найкращому настрою.

Тю, ти бісова душе! Я нічого не розумів. Щоб Танг міг *так* уже брехати, в виразах, в настроях, цьому я вже ні за що не повірив би.

Але, в такому разі, в записці не правда? Для чого ж писати, що він автор? Може, думав, що невідомо, хто написав. Коли Віталій, ну, що ж, буде тільки брехня. Коли не Віталій, Віталій швидче всього повірить *такій* брехні.

Не знаючи, що думати, що почувати, перебіраючи усе в голові, я летів на звощику до цегелень, горючи від бажання якомога швидче подивитись на Танга. Мені вже він не збреше, хоч і хотітиме. Мені тільки в очі його зазирнуть.

Дуже добре пам'ятаю, що я ні разу не подумав про те, що Віталій може скористувати ся цею запискою й пошкодити Тангові. Чи тому не думав, що дуже зайнятий був питанням,—правда чи брехня,—чи й у думці не міг уявити, що можна бути таким підлим,—надужити довірам чоловіка, котрий хай би й зробив низький вчинок. Не знаю.

Але знайшов я його не хутко. Коло цегелень був—якийсь осінній Великдень. Веселі крики, уривки пісень, насіння, навіть гармошка й балалайка! Куди там найти кого б не було! Всі бачили Танга, але ніхто не міг показати, де він. „Тут десь, тільки

що бачили“. Нарешті, несподівано натикнув ся просто на його в дверях чайної.

— А-а!—піднімаючи руки як для обіймів, скрикнув він.— Ти ж де, калошерія, лазиш? Бачив? Бачив? Тисяч десять уже єсть, а ще буде стільки ж! Я шукаю Гамана, ти не стрічав його? Ходім! Зараз будемо починать.

Ні, в записці була брехня! Таким *гарним* (я свідомо кажу се слово) таким *физично-гарним* я ніколи й уявить собі не міг його. Та й думки про таку уяву не могло би бути що до Оранг-Утанга. І от цей самий Оранг-Утанг з його доісторичними щелепами й носом, з його губами-підковою був гарний! В рухах дивна легкість, ноги хода така, наче набив на свої хлюпаючі калоші вершків по пять резини. В очах певність, вільність і отвертість радості.

Почасти так мусить почувати себе чоловік, який увільнив ся від чогось, що заважало йому радіти і через те немов з подвійним чуттям переживає ту радість. Зрозумів я також, що, коли б я йому сказав *тепер* про його брехню, він тільки легко одмахнув ся б од мене рукою. Та й, справді, що могла значити *тут* ця дурниця? Та хіба кожний не зробив би того самого, щоб могли без перешкоди приймати в себе гомін живого моря, щоб яко мога ширше розгорнутись і всіми легенями душі своєї вдихати сей дух маси, свіжий, гострий, як дух землі весною!

Я не витримав: повний подяки йому і захвату, я спав його за голову, притягнув себе й серед натовпу голосно поцілував. (Хотів у губи, а з поспіху попав як раз у ніс!)

Він визволив ся її, дивлячись в моє лице очима, в яких тріпотів сміх, розуміння (не зовсім правильне) і трохи не закоханність, соромливо, але прикрившись жартом, голосно скрикнув:

— Ти! Що з, тобою? Ще арештують, як п'яних!

Але нас виручив якийсь робітник. Дивлячись на нас ласкавими очима й засунувши руки в кишені суконної жовтої блюзи, які були десь аж на грудях, він заспокоююче сказав:

— Нічево... Тепер ми самі арештуєм поліцію.

Ми засміялись більше ніж того вимагали слова робітника, самі щось додали і пішли далі.

В мені все співало. Тепер і я бачив „тисячі“ круг себе. А ще ж мало бути вдвоє більше!

В той день ми більше не бачились. Нас незабаром розлучили, а потім після мітінгу Танга вибрали в „Комісію народньої оборони“ і він зараз же з другими пішов на своє діжурство. (Про Коня ми й забули!)

Дома він не ночував. Другого дня в столовці, де ми звичайно обідали, його не було. Замість того бачив Віталія. Він тримався зовсім инакше, ніж разураз при людях. Якась не то задума, не то поважність була в усій постаті. Одначе вираз лица не був уже такий, як учора. Мені не вірилось, я думав, що помилився й хотів підійти до його, але він побачивши мене, одвернув ся, немов не помітивши, і вийшов.

— Що з Віталієм? Не знаєте?—спитав мене Петрусь.— Кажуть, ніби він спадщину має одержати?

Петруся завсігди містіфікували ріжними неможливими чутками, при чому весь комізм був у тому, що Петрусь неухильно всьому вірив.

— Так, здається—одповів я.

І зараз же після обіду зустрів на улиці Танга. Він кудись біг, одсунувши капелюх на потилицю й витираючи піт ребром руки. Я хотів з ним поговорить, але де там! Стиснувши мою руку так, що аж в ногах закололо мені, він з тим же виразом на лиці, що й учора біля цегельнь, побіг далі, кинувши:

— Нема часу, нема часу!

Але зараз же зупинився й сказав:

— Ага! Там у Гамана для тебе лист якийсь. З Петербургу, здається. Добре, що згадав, а то б ти розірвав мене. Ага, ще: ти бачив сьогодні Віталія? Помітив, що він якийсь инчий став? Помітив чи ні?

Я сказав, що помітив.

— Правда? А я думав, що то мені тільки здається. Ніколи його не бачив таким. Справді, мабуть, спадщину дістає.

— А товаришку Ольгу ти бачив?—перебив я його, не даючи йому брехати далі.

— Ольгу Іванівну?—з тим же захватом перепитав він.— Бачив. Сердить ся на мене. Ну, та нічого. Це потім. Тепер нема часу. Ну, біжу, біжу... Будеш ввечері дома? Я ночую сьогодні у себе. Хай буде добре!

* * *

Я вернув ся додому тільки о десятій, страшенно, до ніточки зтомлений, але повний такого радісного спокою, такого за-

доволення, що, здавалось, не сам ішов (бо ніг своїх уже не чув) а несло мене на тихій великій хвилі. Особливо хвилювало чуття віри, яке я сьогодні схопив у собі. Раніше вся наша біганина, збірки, потайні друкарні хоч і давали почування гордості, гідності, хоч арешти, тюрми та все инче було для нас натуральним, необхідним, входящим в круг узятого на себе,—все ж таки тоді все мало вигляд нереальний, якийсь казковий, наче з легенди, в котрій сам береш участь, перетворюючись в своїх же очах у якийсь благородний привид. А тепер все зразу набрало соковитої, земляної реальності, далеко присунулось під самий ніс і зпочатку аж опьянило, а потім поставило на тверді, цупкі ноги, Тепер вже гордість мала инчий вигляд!

От, сміялись наші „батьки“ з наших „бумажок“, а самі тепер... мені мимоволі пригадав ся один „буржуй“, якийсь поважний, одгодований „папаша“, який учора на базарі скидав з себе шубу й оддавав її якомусь босякові. І особливо пригадувалось, що він був поражений тим, що ніби з сорому дає.

— Даю од чувства, гражданин!—гордо й весь червоний від цього самого, мабуть, „чутства“ говорив він якомусь інтелігентові, який іронично посміхав ся біля його.

— Беріть, гражданин, беріть!—сердячись настирливо пхав він шубу засоромленому босякові.

Я не знаю, чим у них скінчилось, чи взяв „гражданин“—босяк шубу, чи посидів за неї, піймавшись при продажу як на злодійстві, чи чуття „батька“ охолело до того, що він сам надів ту шубу. Але факт той, що папаша шубу давав, що „гражданин“ говорив. Значить, „бумажки“ наші і його навчили таким словам? То-то ж бо й є!

Я це як раз думав, підпливаючи до нашого подвір'я. В вікнах світило ся. Значить, Танг дома. Любий, любий Танг!

Я з розчуленністю вліз у фіртку й почалапав до ганку. Крізь незатулене віконницями вікно я побачив Танга. Він стояв біля столу у пальті й капелюсі, читаючи якийсь папер.

— Листа дістав, калоша?—спитав я блаженним голосом, входячи й бухкаючись зараз же на ліжку.

— Де листа!—живо одповів Танг, поспішно дочитавши.— Від Гамана записка. Зібрання зараз. Екстренне. По пропозиції трьох.

І він кинув мені на груди папірчик. Дійсно, запрошення на екстренне засідання.

Танг сів у ногах на моє ліжко й безсило пустив руки, які мало не до землі дістали.

— Я до того змучений, що засну на збірці—сказав він з такою ж блаженною посмішкою, що й у мене була.—Я не спав ні хвилини. За двадцять шість годин, я вирахував, я присів три рази, всього на пів години. Їв на ногах. Але просто аж дивно!—додав він, дійсно, дивуючи ся—сил стільки відчуваю, що хоч ще п'ять ночей не спати.

Тут я згадав свої думки про віру й щоб хоч трошки полежати ще, розповів їй йому.

От іменно!—підхопив він.—От це саме й я думав. Се-б-то, брешу, я зовсім не думав, а тільки відчував. Якось почувалось, а ти зформулював. Іменно, реальне, видне. Ну, одним словом, вставай, ходім. Уже по десятій. Будуть лягати.

Погасивши лампу, ми вийшли й швиденько пішли до Гамана, у якого мала бути збірка. Ми нічого не думали про ціль сеї збірки, не питаючись навіть для форми, чого раптом така нагальність. В ті часи все було натурально.

Дійсно, нас тільки й чекали. По дорозі ми розворушились від швидкої ходи та від того, що ділились своїми вражіннями.

На збірку прийшли в веселому, піднятому настрою, що хвилини від всякої дурниці регочучись. Так що й в кімнату, де було засідання, ввійшли з сміхом і блискучими очима. От цей то сміх та піднятість і не дали нам зразу ж помітити чогось особливого в товаришах. Ми бачили, що нас зустріли дуже серйозно, мовчазними, хмурими поглядами, але це було зовсім природно: ми спізнались на цілих тридцять п'ять хвилин!

— Бач, люті які!—навіть прошепотів мені Танг, пролізаючи вперед.

Коли Танг примостився на підвіконнику, а я недалеко від його на валісці Гамана, стало дуже тихо. Я пильніше оглядів усіх. І зразу ж мені кинулось в очі поводження Віталія та Ольги Іванівни. Віталій стояв біля груби, склавши по наполеоновськи руки на грудях і, видно, хвилюючись, дрібно кусав верхню губу. Лампа була прикрита абажуром з білого, обгорілого коло шкла паперу, і від цього всі обличчя здавались сіро-блідими.

А Віталій видавав ся зовсім, як мертвяк. Чорненькі вусики шпичками підняті догори та брови дуже яскраво чорніли на йому. Він уперто дивив ся на председателя Семена і в очах була немов якась наготовленість.

Ольга ж Іванівна сиділа не як звичайно, схилившись напе-

ред, неначе збираючись підхоплювати кожне слово, а рівно, суворо випроставшись і злегка одкинувши голову назад. Вона також весь час дивилась тільки на председателя й більше ні на кого. Один тільки раз, я помітив, коли Танг зашопотів щось Герасимові, вона помалу повернула в його бік голову, довго рівним, чудним поглядом вдивлялась в його і потім так само одвернулася.

Председатель Семен і секретарь Гаман про щось пошепки радились. Нарешті Семен, прикривши своїм звичаєм трьома пальцями рот, прокашляв ся й з усиллям, дивлячись в стіл, заговорив:

— Товариші! Наша збірка... сьогоднішня... матиме почасти характер... не громадський, хоча... справа така, що й громадський характер... Я скажу коротко: справа про той самий анонімний лист, який дістав чоловік Ольги Іванівни...

І Семен, не дивлячись на Ольгу Іванівну, повів у її бік трьома своїми пальцями. Ольга Іванівна не ворухнулася. Віталій зняв руки з грудей, пустив їх вздовж тіла, переступив з ноги на ногу, зробив шиєю так, немов його душив комірчик, і знов склав по наполеоновськи руки.

Мені невиразно мигнула моторозна догадка. Яка саме, я не міг би точно сказати, тільки почулось, що ця збірка має відношення й до Танга. Танг же слухав серйозно. Лице його світилось як і раніше тим оживленням і радістю, що було весь цей час, тільки з виразом уважності.

Семен знов кашлянув на пальці, косо приставлені до верхньої губи досточкою й заговорив далі:

— Ми дістали деякі відомости і... нам... треба їх обміркувати. Я хотів би наперед сказати, що... А втім, я уступаю слово товаришу Віталію. Товаришу Віталій, прошу.

„Так і є!“—мигнуло у мене. Але що саме „так і є“, я ще не знав.

Товавариш Віталій нервовим різким рухом скинув руки з грудей і по салдацьки, рівно й дуже твердо підійшов до столу. Виразно дріжачою рукою він похапцем виняв з кишені якийсь клаптик паперу і, держучи його на готові, обвів усіх очима. Вигляд у його був надзвичайний. Нічого подібного я не сподівався бачити у цього раз-у-раз затурканого, обиженого чоловіка. Завсігди, виступаючи на збірках, він тримав ся якось зігнуто, швидко бігав по товаришах очима, немов підхоплюючи кожний вираз на їх лицах і зараз же реагуючи на його. Обличчя у його мінялось

що хвилини, одбиваючи кожне почування і тим викликаючи гидливу ніяковість за його.

Тепер же в лиці, в випростаній постаті, в дуже, майже хоробливо блискучих очах було щось одне, цільне, сильне й *своє*. Наче чоловік скинув, нарешті, стару шкіру з себе й рішив виступити в новому вигляді. Виступити й боротись за його до останньої можливості. Таке вражіння робив він.

Я передчував, що він скаже, я холодів від здивовання, обурення, страху і все ж таки не міг почути, що Віталій *тепер* викликав щось серйозне до себе, не те зневажливе, дражливе, що раніше, а іменно серйозне,—не можу знайти инчого слова.

— Товариші!—надзвичайно дзвінко, надтріснуто почав він. Але надтріснутість була не від слабости, а швидче від чогось инчого. Почувалось, що чоловік в середині там у себе весь горить, весь напружив ся до останньої можливості і кожним нервом дзвенить.

— Товариші!—повторив він, глибоко з дріжанням зітхнувши, неначе йому трудно було дихати. — Я мушу вам заявити, що я знайшов автора анонімного листа, посланого чоловікові Ольги Іва... товаришки Ольги.

Я не дивив ся в сей мент на Танга, але його фігура була в полі мого зору і я побачив, як вона ворухнулася, подавшись наперед. Такий робить рух чоловік, коли почує щось важне для себе. Я перевів погляд на його. Запечатаний здивовано підняв одну брову, немов застигши в нерішучости, що думать, і напружено ждучи дальшого.

Я помітив, що де-хто теж хутко подивив ся в бік Танга. Ольга Іванівна все так же сиділа вирівнявшись, як затиснута між двома дошками. Тепер ясно було видно, що вона вже знає все, що скаже Віталій.

Віталій зробив невеличку павзу, надаючи нам змогу приготуватись до того, що ми почуємо, і в той же час і сам готуючись.

— Цей автор—раптом піднявши ще вище голос майже викрикнув він—єсть товариш Запечатаний!

— Що?!—вмить рывкнув Запечатаний, стрибнувши з вікна і з виглядом крайнього здивовання дивлячись на Віталія.

Але Віталій, ніби тільки й чекаючи цього, поспішно махнув клаптиком паперу й не дивлячись на Танга (я помітив це добре, він не дивив ся на його), не даючи присутнім виявити

своє вражіння від його заяви, почав тим же дзвінким, стрибаючим, як каміння з крутої гори, голосом читати записку Танга до Віталія.

Скінчивши, він, все так само не дивлячись на Запечатаного, ніби боячись замовкнути, боячись дати товаришам схамінутись, заговорив:

— Цю записку я примусив товариша Запечатаного дати мені! В йому заговорила, нарешті, совість. Ви самі бачите, що ваші підозріння на мене були помилкові. Ви самі бачите...

Я був занадто вражений всім тим, щоб слухати, що він говорив. А він, як в бреду, як в гарячці, трясучись уже всім тілом і лицем, сипав і сипав дзвінками, крикливими, майже безглуздими словами. Пригадуючи потім усе до найменшої дрібниці, інакше дивлячись на те, що сталося, я зрозумів, що Віталій *не міг* зупинитись, він повинен був говорити якомога довше. Це був найвищий, найкритичніший момент в тому, що він затіяв. Я зрозумів, що це був пункт, після якого він або мусів стати нарівні з нами або впасти так, що ніщо й ніколи його вже не підніме. Тим і можна тільки пояснити ту божевільну пристрастність, той натиск, який він робив проти Танга, спішучи дати пояснення такому вчинкові останнього. З його слів, як я пригадав собі, виходило, що не той нечесний, брехливий і подлий, хто несвідомо, через обставини мусить іноді зфальшувати (як, виходило, він, Віталій), а той, хто прикриваючись високими принципами чесності, правдивості свідомо, пляномірно бреше й обманює.

Я потім зрозумів, що в цій філіппіці проти Танга, в цьому пониженню *Схімника*, а не кого иншого з нас, лежало підняття його, Віталія, до лінії того самого Схімника, поважаного й чесного. Але, цілком зрозуміло, що все залежало все ж таки від Танга. Віталій мусів це хоч трошки розуміти. І напевне розумів, так страшно хвилюючись і напружившись! Можливо, що склавши цей плян, він в якісь хвилини виразно розумів, що програє, що ми не повіримо ніяким запискам хоч би написаним рукою Танга, не повіримо ніяким філіппікам Віталія, бо знаємо і Танга і Віталія. Він мусів про це думати. Коли ж не зупинився і рішив таки здійснити свою аферу, то хіба від одчаю,— або пан, або пропав.

А хто знає, мабуть ще думалось йому, як поставлять ся товариші до слів Танга, коли буде прочитана записка. У кого є

докази, що справжній автор листа він, Віталій? А тут таке свідощтво самого Танга.

Звичайно, міркування (коли він, дійсно так міркував) слабенькі. Досить було Запечатаному розказати, як і для чого він зробив це, щоб зразу знищити всю гарячкову, подлу будову нікчемника.

Я, розумієть ся, ні на хвилину не сумнівав ся, що так і буде.

І навіть перші чуття обурення й нетерплячого гніву, які клекотіли в мені, коли Віталій читав записку й говорив, змінились гидливим жалем до його. Я мимоволі уявляв собі, який він буде після того, як дасть свої пояснення Танг і як я підкреплю їх своїм свідощтвом. Що це нещасне, жальке, гидке видовище буде! Як зщулить ся, як знищить ся цей поганець, як завилляє своїми очима видавлюючи на губах розтерянну, убиту посмішку!

Танг весь час стояв недвижно. Крикнувши оте своє „що?!“, він ніби застиг від непорозуміння. Але що далі то виразніше й виразніше заспокоював ся й якось скупчував ся. Він надзвичайно пильно, чудно вдивляв ся в Віталія, неначе навіть забувши про те, що цей говорив. Ніби його вразила думка якась чи що небудь у самого Віталія. Пам'ятаю, я про себе з непорозумінням гадав, як пояснити такий стан мого друга. Часом на губах його з'являв ся ледве ледве помітний усміх, але дивив ся він на Віталія, не одриваючись ні на мент. Цей усміх і сплутав мене, я зовсім не так зрозумів його. Збила також з пантелику блідость, що помалу розливалась по обличчю йому разом з виразом стислості й рішучості. Він не виявляв ніякої нетерплячки, коли балакав Віталій, тільки декільки раз поводив плечима і дуже трудно зітхав. І що далі, то ставав понуріше, скупченіше, то частіше втягував у себе повітря. Часом провів очима по товаришах, але що разу, я помічав, швидко одкидав погляд у бік і зараз же зупиняв його на Віталію.

Все це було незрозуміло.

Коли нарешті Віталій замовк і горячими, блискаючими очима впер ся в Танга, коли всі також повернулись в той-же бік й навіть Ольга Іванівна схилилась до його, судорожно мнучи хустку в жовто-блідній руці,—Запечатаний з якимсь незрозумілим стражданням обвів усіх очима, криво посміхнув ся, хотів щось сказати й, не сказавши нічого, похилив голову і кілька ментів стояв так, не то думаючи, не то придавлений соромом.

— Товаришу Запечатний! Говоріть же!—раптом несподівано й теж надтріснуто вирвалось від Ольги Іванівни.

Запечатний хутко підвів голову й глянув на неї. Я побачив на лиці його вираз страху. Потім я знав, чого він так злякався, а тоді мене це страшенно здивувало й ще більш знепокоїло. Було вражіння, немов він тільки в сю хвилину помітив Ольгу і в ній несподівано для його виявилось щось страшне, непередбачене.

— Я...—почав він розтерпяно, як чоловік, що мав говорити одне, а мусить схаменути ся.

— Та відповідь на лиці його написана!—голосно викрикнув Віталій, не пам'ятаючи себе від хвилювання і почав кусати верхню губу таким рухом, яким собаки чухають лапою довго свербіле місце.

Танг глянув на Віталія. Той покинув кусати губу і зустрів його погляд з таким спалахнілим, болючим жальким і страждаючим викликом, так несвідомо жадно й трепетно чекав, що як мені здавалось, від цього всі замерли.

Запечатаний якось хоробливо посміхнувся і неначе не в силі більше витримати звернені на його погляди, особливо Віталій, знов похилив голову.

— Так, я написав того листа...—раптом глухо в землю сказав він.

Якийсь мент після цього, довгий мент, як мені видалось, в хаті було надзвичайно тихо. Перша схопилась Ольга Іванівна.

— Ходіть!—кинула вона до Віталія хрипким, застуженим голосом і, коли той почав щось кричати, як в екстазі до товаришів,—дзвінко, з ненавистю повторила:

— Віталій!! Ходіть!

Віталій кинув ся до неї й вони, схопивши свої пальта в оберемок, вийшли з кімнати.

Семен і другі почали зупиняти їх, просити ще лишитись, щоб в'яснити, бо тут якийсь непорозуміння, але Ольга Іванівна нічого в'яснити вже не хотіла. Чи так чи сяк, Запечатаний брехав, обманював!

За ними зараз же пішов і Танг. Він ні на кого не дивився, рухав ся дуже помалу, спокійно й, як мені здавалось, задумливо.

Після його в кімнаті підняв ся надзвичайний гамір. Ніхто нічого не розумів. А найменше я. Я був роздавленою цілком. Голова мені почала горіти і втома, ніби тільки чекавши цього, охопила все моє тіло, розгвинтивши всі суглави його.

Я не застав дома Танга. Але не здивував ся тому, я так і відчував, що він повинен не прийти.

* * *

На другий день Семен дістав листа від Запечатаного. Підтвержуючи своє признання й не даючи більше ніяких пояснень, він просив судити його як найгостріше й присуд організації послати йому по поchtі в №, куди він виїжджав.

Присуд ми винесли непевний: осуджуючи вчинок товариша Запечатаного, але беручи на увагу і т. д. і т. д., ми, не виключаючи його з свого товариства й не доводячи до відомости інших організацій, висловлюємо товаришу Запечатаному нагану й строгий осуд.

Тільки Ольга Іванівна та Віталій стояли за те, щоб виключити й довести се до відомости інших організацій. Мені здавалось, що Віталій стояв за це через Ольгу Іванівну. Коли б її не було, він инакше говорив би. Але мушу признати: він поводив ся добре і взагалі якось весь змінив ся. Не було вже угодливости, потерянности, але не виявляв і теї гарячковости, виклику, що на збірці; а також не мав вигляду переможця. Був чудно-тихий, зібраний в собі, мовчазний і навіть понурий.

* * *

Мало не на другий же день після того знову вибухли події, які на сей раз рознесли всю нашу організацію на тріски і розкидали нас по різних кутках широкої Росії. Я попав в тюрму і тоді довідав ся, що Ольга Іванівна покинула чоловіка і кудись виїхала з Віталієм, тікаючи від арешту. Потім, коли мене перевезли в другу тюрму, я стрів ся з одним юнаком, котрий багато й з захватом розповідав мені про якогось товариша Сергія. Це був, як виходило з його слів якийсь герой. Особливо захоплений був цей милий юнак чесністю й надзвичайною правдивістю того чоловіка. (Його повісили в Києві на Лисій Горі). З ним була жінка його, називала ся Валею. (Її заслали на каторгу).

З описів його я пізнав Віталія й Ольгу Іванівну.

А з Тангом я так і не бачив ся більше ніколи. Що дня після тої збірки я ждав від його листа. В тюрмі також. Я був певний, що *мені* він пояснить що небудь. Але так і не діждав ся. Аж років через два мені пощастило довідатись, що він працював в одній південній організації, було його арештовано, довго сидів і потім був засланий в дуже віддалені місця Сібіру.